8

lejL;'ykd lxg%

वयम् अस्माकं जीवने भिन्न–भिन्नप्रकाराणां जनैस्सह मिलामः। विभिन्नेषु विषयेषु वयं तेभ्यः भिन्नाः अपि भवामः। अस्माकं मतानि तेभ्यः पृथक् भवन्ति, तथापि अस्मासु परस्परं काश्चन् समानताः अपि भवन्ति याः अस्मासु समानतां जनयति। यथा– समाजाय सामान्योद्देश्यानि, आन्तरिकमूल्यानि, तेषाम् उद्देश्यानां च प्राप्तये उचितः मार्गः। अस्माकं प्राचीनग्रन्थाः तादृशाः एव सन्ति ये मानवतां प्रति समीचीनं मार्गं प्रदर्शयन्ति।

अस्मिन् पाठे वयं भगवद्गीतायाः एतादृशानामेव केषाञ्चन् श्लोकानाम् अध्ययनं मनोहराभिः कथाभिः माध्यमेन करिष्यामः।

mís';kfu

इमं पाठम् अधीत्य भवन्तः शक्ष्यन्ति :

- सामरस्य–श्लोकसङ्ग्रहस्य १८ श्लोकानाम् उच्चारणं कर्तुम्य ;
- एकस्य च उद्देश्यस्य प्राप्तये अनेकपदानां विषये ज्ञातुम् ।

d{kk & 1

fVIi.kh

8-1 pr|.k.kk xkek.kk dFkk

एका विशाला पर्वतमाला आसीत् तां पर्वतमालां परितः चत्वारो ग्रामाः आसन्। येषां नामानि— रामपुरा भरतपुरा लवपुरा कुशपुरा च आसन्। एते चत्वारो ग्रामाः परस्परं सम्बद्धाः नैव आसन्, ग्रामस्य जनाः अपि परस्परम् अन्योऽन्यं न जानन्ति स्म। तेषां ग्रामाणां जनाः प्रायशः पर्वतं प्रति पश्यन्ति स्म। ते तत्र एकां श्वेतपताकां पश्यन्ति स्म। ते चिन्तयन्ति स्म यत् इयं पताका अस्माकं ग्रामस्य प्रतिनिधित्वं करोति, निश्चयेन अयं ग्रामवासिनां कृते कश्चित् सन्देशो विद्यते। संयोगवशाद् एकस्मिन् दिवसे चतुर्णामपि ग्रामाणाम् एकैकं चत्वारो युवानः तस्याः समीपं गत्वा तस्याः पतकायाः विषये ज्ञातुं तस्याः ध्वजायाः पार्श्वे गन्तुमिच्छन्ति स्म। यद्यपि एते परस्परमिदं न जानन्ति स्म यत् तेषां ग्रामं विहाय अन्यग्रामस्य युवानोऽपि इदमेव चिन्तयन्ति। तं शिखरं प्राप्तुं यावत् तान् अधिकस्य मार्गस्य अनुसरणं कर्तव्यम् आसीदतः ते मध्याह्नस्य भोजनं सार्धम् अनयन् तं पर्वतं च आरोढुं प्रारब्धवन्तः। किञ्चित्कालानन्तरं ते तस्य पर्वतस्य शिखरं प्राप्नुवन् पताकायाश्च ईषद्दूरमेव आसन्। ते अत्यधिकाः श्रान्ताः आसन् अतः मध्याह्नस्य भोजनं कृत्वा विश्रामं च कृतवन्तः। अयं संयोग एव आसीत् यत् चत्वारोऽपि युवानः एकस्मिन् स्थाने अमिलन् परस्परं च अन्योऽन्यम् अत्र आगमनस्य कारणम् अपृच्छन्। अयमपि कौतुहलस्यैव विषयोऽऽसीद्यत् चतुर्णामपि तत्र आगमनस्य कारणं तस्याः श्वेतपताकायाः विषये ज्ञानकरणम् आसीत्। यथैव ते युवानः तस्याः पताकायाः समीपमगच्छन् ते चतुर्भ्यः ग्रामेभ्यः एकमेव सन्देशमपठन्। इयं श्वेतपताका चतुर्णामपि ग्रामाणां कृते भ्रातृभावस्य प्रतीकरूपेण आसीत्। एकस्मिन् वर्षे एकवारं सर्वेऽपि जनाः अत्र मिलित्वा नववर्षस्य उत्सवं हर्षोल्लासपूर्वकं मानयेयुः। इमं सन्देशं पठित्वा ते चत्वारोऽपि युवानः अतीवप्रसन्नाः जाताः प्रतिवर्षं च तत्र सहैव आगमनं प्रारब्धवन्तः।

d{kk & 1

fVii.kh

अत्र कानिचन् उदाहरणानि पश्यामः– एकः पर्वतः, चत्वारो ग्रामाः, चत्वारो मार्गाः ये लक्ष्यं (पताकां) प्रति गच्छन्ति। रामपुरायाः मार्गः प्रस्तराणाम् आसीत् यच्च उच्चावचेन युक्तः आसीत्। भरतपुरायाः मार्गः कण्टकाकीर्णैः पादपैः वृक्षैश्च सघनोऽऽसीत्। लवपुरायाः मार्गः दीर्घवृक्षवान् समश्चासीत् तथा कुशपुरायाः मार्गः अवतलनयुतोऽऽसीत्। एते चत्वारोऽपि पन्थानः शिखरं पताकां च प्रति गच्छन्ति स्म। मार्गाणां प्रकाराः भिन्नाः भिन्नाः भवितुं शक्यन्ते परन्तु तेषाम् उद्देश्यं तु एकमेव आसीत्।

भगवद्गीतायामपि जीवनस्य बन्धनादमुक्तेः उद्देश्याय चत्वारः पृथक् पृथक् पन्थानः ज्ञापिताः सन्ति ते च पन्थानः–

- ज्ञानयोगः (ज्ञानस्य मार्गः)
- कर्मयोगः (कर्मणो मार्गः)
- भक्तियोगः (भक्तेः मार्गः)
- राजयोगः (इच्छाशक्तेः मार्गः)

लक्ष्यस्य प्राप्तये भिन्न–भिन्नजनैः एतेषां चतुर्णां मार्गाणाम् अनुपालनं क्रियते। एतेषां मार्गाणां नामानि अधः प्रदत्तानि सन्ति–

- ज्ञानयोगः (आदिशङ्कराचार्यः)
- कर्मयोगः (भगवान् श्रीकृष्णः)
- भक्तियोगः (मीरा भगवान् हनुमांश्च)
- राजयोगः (महर्षि पतञ्जलिः)

भवन्तः अपि स्वजीवने एतादृशीः समानपरिस्थितीः पश्यन्ति। दशसंख्यायां द्वयोः निष्कासनेऽपि अष्टसंख्या शिष्टा भवति पञ्चसु त्रयाणां मेलनेऽपि अष्टौ एव आगच्छन्ति। भवन्तः बैंगलोरनगरतः देहलीं प्रति वायुयानेन अपि आगन्तुं शक्नुवन्ति, रेलयानेनापि बसयानेनापि उत् वा कारयानेनापि आगन्तुं शक्नुवन्ति। येनापि प्रकारेण भवन्तः आगमिष्यन्ति भवताम् उद्देश्यं देहलीप्राप्तिरेव भविष्यति। मार्गाः भिन्नाः भवितुमर्हन्ति परन्तु तेषां लक्ष्यं तु एकमेव भवति। एवं प्रकारेण यदि किञ्चिल्लक्ष्यं भवति चेत् तस्य प्राप्तये मार्गाः भिन्नाः भवितुमर्हन्ति, अस्माकं देशस्य इयं प्रमुखा संकल्पना अस्ति। मार्गाः अनेके भवितुमर्हन्ति। जनाः आत्मानुसारं मार्गस्य चयनं कुर्वन्ति।

अस्मिन् पाठे प्रदत्तश्लोकेषु योगस्य चत्वारो मार्गाः निर्दिष्टाः सन्ति। आगम्यतां वयं प्रथमं ध्यानश्लोकैः सह १८ श्लोकानाम् अध्ययनम् कुर्याम।

8-2 'ykd% 1 & 15

1- Å ikFkk; çfrckfèkrk Hkxork ukjk;.ku Lo;
O;klsu xfFkrk iqjk.kefuuk eè;s egkHkkjreA
v}rkerof"k.khZ Hkxorhe& v"Vkn'kkè;kf;uhe
vEc Rokeuql Unèkkfe Hkxon& xhrs Hkoa}f"k.kheAA1AA

महर्षिव्यासेन महाभारतमहाकाव्यस्य मध्ये लिखिता भगवद्गीता भगवता नारायणेन (श्रीकृष्णेन) अर्जुनाय उपदेशरूपेण उक्ता आसीत्।

2- ;s cãk o#.kUæ#æe#r% Lrqfoafr fn0;% Lro%
on% lk³xinØekifu"kn% xk;fUr ;a lkexkA
è;kukofLFkrrnxru eulk i';fUr ;a ;ksfxuks
;L;kUra u fon% lqjklqjx.kk% nok; rLe ue%AA9AA

lejL;'ykd lxg%

fVIi.kh

ब्रह्मा, वरुणः, इन्द्रः, रुद्रः तथा मरुद्गणश्च दिव्यस्तोत्रैः यस्य स्तुतिं कुर्वन्ति, सामवेदस्य उच्चारणकर्तारः अंग–पद–क्रम–उपनिषदादिग्रन्थैः सहितं वेदैश्च येषां गुणगानं क्रियते, योगिनः ध्यानचेतसा मनसा च येषां दर्शनं कुर्वन्ति, देवाः असुरगणाश्च येषाम् अन्तं न जानन्ति एतादृशाय तस्मै देवाय (परमपुरुषाय, नारायणरूपाय) मम नमोऽस्ति।

3- olnolr no dlpk.kjenueA
nodhijekuUn d".k oUn txnx#eAA5AA3

वसुदेवस्य पुत्रः कंसचाणूरराक्षसयोः हन्ता, देवकी यस्य माता अस्ति, यश्च संतोषप्रदायकोऽस्ति एतादृशं भगवन्तं श्रीकृष्णम् अहं नमस्करोमि। यः जगतः गरुः अर्थात् सर्वेषां कृते मान्योऽस्ति तस्मै नारायणस्वरूपाय जगद्गुरवे नमः।

4- ed djkfr okpky i³x y³?k;r fxfjeA
;Rdik reg oUn ijekuUnekèkoeAA8AA4.

यस्य कृपया मूकः जनोऽपि भाषणे समर्थो भवति, यस्य पादौ सम्यक्तया कार्यं न कुरुतः एतादृशः जनोऽपि यस्य कृपया पर्वतारोहणे समर्थो भवति। यश्च सर्वप्रकारकाणाम् आनन्दानां स्रोतः एतादृशं माधवम् अर्थात् भगवन्तं श्रीकृष्णम् अहं नमस्करोमि।

5- ikjk'k;op% ljkteey xhrkFkxUèkkRdV
ukuk[;kuddlj gfjdFkk& lEckèkukckfèkreA
ykd lTtu"kVinjgjg% iih;eku enk
Hk;knHkkjri³dt dfyey& çeofl u% J;lAA7AA

d{kk & 1

fVIi.kh

vFkUlkejL;&'ykdl³xg%

विविधतायाम् एकतायाः श्लोकसङ्ग्रहः

6- vudfpÙkfoHkkUrk ekgtkylekorkA çlä% dkeHkkx"k irfUr ujd· 'kpkAA16AA16AA

अज्ञानवशाद् ये मोहवन्तः अनेकप्रकारेण भ्रान्तचित्तवृत्तयः मायारूपेण जालेन समावृताः विषयभोगेषु च अत्यधिकासक्ताः जनाः अपवित्रस्य नरकस्य भागिनो सन्ति, अर्थात् एते जनाः नरकं यान्ति।

7- Åèo xPNfUr lÙoLFkk eè; fr"BfUr jktlkA t?kU;x.kofÙkLFkk vèkk xPNfUr rkelkAA14&18AA

ये सात्विकप्रवृत्तेः जनाः भवन्ति ते ऊर्ध्वं गच्छन्ति ये राजसप्रवृत्तेः भवन्ति ते मध्यमं तामसिकप्रवृत्तेश्च नीचौर्गच्छन्ति। अर्थात् सत्वप्रवृत्तेः जनाः स्वर्गं प्रति, राजसप्रवृत्तेः जनाः धरालोकं प्रति तामसप्रवृत्तेश्च जनाः नरकं प्रति यान्ति।

8- prfoèkk HktUr ek tuk lqdfruk· tquA vkrk ftKklqjFkkFkÊ Kkuh p Hkjr"kHkAA7&16AA

हे अर्जुन! चतुर्भिः विशेषताभिः युताः जनाः मां पूजयन्ति तत्र प्रथमः अर्थार्थी (यः सांसारिकपदार्थानां कामनां करोति) द्वीतीयः जिज्ञासुः (यः मम यथार्थस्वरूपं ज्ञातुमिच्छति) तृतीयः आर्तः (दुःखनिवारणाय भजते) चतुर्थश्च ज्ञानिजनः। एते चत्वारो मां भजन्ते।

9- dk;u eulk c) ;k doyfjfUæ;jfiA
;kfxu% de dofUr l³xR;äokRe'k) ;AA5&11AA

योगिनः आसक्तिं परित्यज्य शरीरेण मनसा बुद्ध्या इन्द्रियैश्च आत्मनः शुद्धिं कृत्वा शुद्धये कर्माणि कुर्वन्ति।

10- mÙke% i#"kLRoU;% ijekReR;nkâr%A
;k ykd=;ekfo'; fcHkR;0;; ÃÜoj%AA15&17AA

परन्तु उत्तमपुरुषस्त्वन्य एव, यः अवनाशी ईश्वरः त्रिषु लोकेषु व्याप्तोऽस्ति स एव इदं जगत् दधाति पोषयति च।

11- rLekPNkL= çek.k r dk;kdk;0;ofLFkrkA
KkRok 'kkL=foèkkukä de drfegkgfl AA16&24AA

अतः शास्त्रम् इदं निर्धारयितुम् अधिकृतोऽस्ति यत् किं कर्त्तव्यं किं च अकर्त्तव्यम् । अर्थात् शास्त्राणि कर्त्तव्याकर्त्तव्यकार्याणि बोधयन्ति। शास्त्रे यन्निर्दिष्टमस्ति तदनुसारमेव अस्मिन् लोके व्यवहर्तव्यम्।

12- len%[kl[k% LoLFk% leyk"Vk'edk¥pu%A
rY;fç;kfç;k èkhj% rY;fuUnkRelLrfr%AA14&24AA

यः सुखदुःखे समभावोऽस्ति यस्य कृते प्रस्तरं लोष्ठः काञ्चनं च एकसमानमेव भवति, यः मित्रतायाम् अमित्रतायां च समभावेन व्यवहरति यश्च आत्मनः प्रशंसायां निन्दायां च एकसमानमेव व्यवहारं करोति स उत्तमः पुरुषः। एतादृग्व्यवहारः कर्त्तव्यः।

13- rqY;fuUnkLrqfreksZuh lUrq"Vks ;su dsufpr~A
vfudsr% fLFkjefrHkZfäekUes fç;ks uj%AA12&19AA

हे अर्जुन! यस्य कृते निन्दाप्रशंसे च एकसमाने भवतः यः शान्तभावेन तिष्ठति सर्वदैव च सन्तुष्टो भवति यः स्थिरचित्तः भक्तिभावे च लीनः स उपासको भक्तः मे (मह्यं) प्रियम् अस्ति।

14- lq[knq%[ks les d`Rok ykHkkykHkkS t;kt;kSA
rrks ;q)k; ;qT;Lo uSoa ikieokIL;flAA2&38AA

हे अर्जुन! सुखदुःखे लाभालाभौ जयं पराजयं च समभावेन दृष्ट्वा युद्धाय सज्जो भव। एवं प्रकारेण युध्यमाने सति त्वं पापं नैव प्राप्स्यसि अतः युद्धं कुरु।

15- vk'p;Zor~ i';fr df'pnsue vk'p;Zor~ on~fr rFkSo pkU;%A
vk'p;Zor~PpSueU;% Ük.kksfr JqRokI;sua on u pSo df'prAA2&29AA

कश्चिदेव महापुरुषः इमम् आत्मानम् आश्चर्यमिव पश्यति तथैव च अपरः कश्चिन्महापुरुष एव अस्य आत्मतत्त्वस्य आश्चर्यमिव वर्णनं करोति, तथा अपरः कश्चिदेव अधिकारिपुरुषः इमम् आश्चर्यवत् श्रृणोति, कश्चिच्च श्रुत्वा अपि इमम् आत्मतत्त्वं न जानाति।

8-3 'yksd% 16 & 24

16- ;ks yCèok pkijs ykHka eU;rs ukfèkda rr%A
;fLefULFkrks u n%[ksu x#.kkfi fopkY;rsAA6&22AA

यः आसक्तिना रहितः अहंकारं च न मनुते दृढतया उत्साहेन च युक्तोऽस्ति, सफलतायाम् असफलतायां च समभावोऽस्ति सः सात्विक उच्यते।

d{kk & 1

fVIi.kh

17- e|ä l³xk·ugokn`h èkR;Rlkg lefUor%A
fl)·;fl)·;kfUuf.odkj% drk lkfÙod mP;rAA18&26AA

यः आसक्तिना रहितः अहंकारं च न मनुते दृढतया उत्साहेन च युक्तोऽस्ति, सफलतायाम् असफलतायां च समभावोऽस्ति सः सात्विक उच्यते।

18- efPpÙkk enxrçk.kk ckèk;Ur% ijLijeA
dFk;Ur'p ek fuR;| r|";fUr p jefUr pAA10&9AA

ये जनाः मनःशरीराभ्यां (मनोजीवनाभ्यां) पूर्णरूपेण मयि लीनाः सन्ति, ये च परस्परं मां चिन्तयन्तः ज्ञानयुक्तं माम् आत्मसात्कुर्वन्ति सर्वदैव च मम स्मरणं कुर्वन्ति एतादृशाः जनाः सदैव सन्तुष्टाः प्रसन्नाश्च भवन्ति।

19- cgfu e| O;rhrkfu tUekfu ro pktluA
rkU;g on lokf.k u Ro| oRFk ijUriAA4&9AA

हे अर्जुन! मम तव च बहूनि जन्मानि व्यतीतानि, तानि सर्वाणि अहं जानामि परन्तु त्वं न जानासि।

20- ;L; ukg³-rk Hkkok cf);L; u fyl;rA
gRok·fi l bekYykdku u gfUr u fucè;rAA18&17AA

यः पुरुषः 'अहं कर्तास्मि' इत्यहंकारभावेन दूरो भवति यस्य च बुद्धिः मलिना न भवति अर्थात् सांसारिककर्मसु न लिप्यते सः इमान् सर्वान् अपि लोकान् हत्वा न तु मृतो भवति न च पापेन बध्यते।

d{kk & 1

fVIi.kh

21- fIç) çkIrk ;Fkk cã rFkkIukfr fuckèk eA
lekIuo dkUr; fu"Bk KkuL; ;k ijkAA18&50AA

या ज्ञानयोगस्य परानिष्ठा अस्ति तां नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्य मनुष्य ब्रह्म प्राप्नोति तथैव हे अर्जुन! त्वं संक्षेपेण माम् अवगच्छ।

22- ç;k.kdky eulk·pyu Hkä;k ;äk ;kxcyu poA
Hkokeè; çk.keko'; lE;d lr ij i#"keifr fn0;eAA8&10AA

सः भक्तियुक्तः पुरुषः अन्तकाले (मृत्युकाले) अपि योगबलेन भक्त्या शक्त्या च भृकुटेर्मध्यभागे प्राणं सुष्ठुतया संस्थाप्य निश्चलमनसा स्मरणं कुर्वन् तं परमपुरुषं दिव्यरूपं परमात्मानमेव प्राप्नोति।

23- reo 'kj.k xPN loHkkou HkkjrA
rRçIknkRijk 'kkÇUr LFkku çkIL;fl 'kkÜoreAA18&6AA

हे अर्जुन! त्वं सर्वप्रकारेण तस्य एव परमेश्वरस्य शरणं गच्छ। तस्य परमात्मनः कृपया एव त्वं परां शान्तिं शाश्वतं सनातनं वा परमपदं प्राप्स्यसि।

24- bfr JhenHkxonxhrkI mifu"kRI cãfo|k;k ;kx'kkL=
Jhd".kktu lokn ek{kkFk ;kxç.kkyh lkejL;'ykdl³xg%

अयं भगवद्गीतायां मोक्षप्राप्तये ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनयोः संवादे सामरस्यश्लोकसंग्रहरूपो संवादः।

ikBxrk ç'uk 8-1

1. कीदृशाः जनाः कृष्णस्य उपासकाः सन्ति?
2. योगिनः स्वकर्माणि कथं संचालयन्ति?
3. चतुर्णां मार्गाणाम् अवगन्तृषु कस्याप्येकस्य उदाहरणं प्रयच्छत।
4. केन अनेकजन्मानि धृतानि?

HkoUr fd f'kf{kroUr

- मार्गस्य प्रकृतौ अन्तरं भवितुमर्हति परन्तु सर्वेषां मार्गाणां लक्ष्यं तु एकमेव भवति।
- जीवने लक्ष्यस्य प्राप्तये बन्धनाच्च मुक्तये चत्वारो मार्गाः निर्दिष्टाः सन्ति।

  – ज्ञानयोगः (ज्ञानस्य मार्गः)

  – कर्मयोगः (कर्मणो मार्गः)

  – भक्तियोगः (भक्तेः मार्गः)

  – राजयोगः (इच्छाशक्तेः मार्गः)
- सर्वे मार्गाः सम्यक् सन्ति जनः स्वप्रकृत्यनुसारं स्वक्षमतानुसारं च मार्गस्य चयनं कुर्यात्।

d{kk & 1

fVIi.kh

ikBkUrk% ç'uk%

1. सात्विकः कः उच्यते?
2. पर्वतस्य समीपस्थग्रामस्य कथया का शिक्षा प्राप्यते?
3. जनाः आत्मनि भेदं कथं मन्वते?

mÙkjekyk

8-1

1. शान्तचित्तः ज्ञानार्थी सम्पन्नाः बुद्धियुक्ताश्च जनाः।
2. शरीरेण मनसा बुद्ध्या ज्ञानेन्दियैश्च।
3. i) ज्ञानयोगः (आदिशङ्कराचार्यः)

   ii) कर्मयोगः (भगवान् श्रीकृष्णः)

   iii) भक्तियोगः (मीरा भगवान् हनुमांश्च)

   iv) राजयोगः (महर्षि पतञ्जलिः)।
4. श्रीकृष्णः